

DAVLAT QARZI VA UNING IJTIMOIIY RIVOJLANISHGA TA'SIRI*Kazakova Amangul Saidaxmad qizi**O'zbekiston Respublikasi**Bank-moliya akademiyasi magistranti*

Annotatsiya. Maqolada davlat qarzining ijtimoiy rivojlanishga ta'sir qilish mexanizmlari nazariy va empirik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot O'zbekiston Respublikasi misolida 2019–2025-yillar davri ma'lumotlari asosida olib borilgan. Ishning maqsadi — davlat qarzi hajmi, tarkibi va unga xizmat ko'rsatish xarajatlarining ta'lim, sog'liqni saqlash hamda aholini ijtimoiy himoya qilish sohalarini moliyalashtirishga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda ikkilamchi ma'lumotlar tahlili, tavsifiy statistika, qiyosiy va tarkibiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, 2019–2025-yillarda O'zbekiston davlat qarzi 17,8 mlrd dollardan 46,8 mlrd dollargacha, ya'ni 2,6 barobarga o'sgan bo'lsa-da, uning YaIMga nisbati 31,9 foiz darajasida — qonunda belgilangan 60 foizlik chegaradan sezilarli past saqlanib qolgan.

Kalit so'zlar: davlat qarzi, tashqi qarz, ijtimoiy rivojlanish, inson kapitali, budget xarajatlari, qarz barqarorligi, ijtimoiy himoya, YaIM, fiskal siyosat.

KIRISH

Davlat qarzi zamonaviy iqtisodiyotda ikki tomonlama tabiatga ega hodisadir. Bir tomondan, u davlatga joriy soliq yukini oshirmasdan turib yirik infratuzilma, ta'lim va sog'liqni saqlash loyihalarini moliyalashtirish, iqtisodiy tanazzul davrida esa aholining daromadlarini qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Boshqa tomondan, qarzning nazorat qilinmagan o'sishi budgetning egiluvchanligini yo'qotadi, foiz to'lovlari ijtimoiy xarajatlarni siqib chiqaradi va pirovardida aholi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Ushbu ikki tomonlamalik iqtisodiy adabiyotda uzoq yillardan buyon dolzarb mavzusi bo'lib kelmoqda. Keynscha yondashuv qarz hisobiga moliyalashtiriladigan davlat xarajatlarini yalpi talabni rag'batlantirish vositasi sifatida qaraydi. R.Barroning rikardocha ekvivalentlik konsepsiyasiga ko'ra esa, ratsional xo'jalik yurituvchi subyektlar bugungi qarzni ertangi soliq sifatida idrok etadi va jamg'armasini oshiradi, natijada rag'batlantiruvchi samara neytrallashadi. Empirik tadqiqotlar oraliq pozitsiyani egallaydi: C.Reinhart va K.Rogoff, S.Cecchetti va hammualliflar, C.Checherita-Westphal va F.Rother ishlarida qarz/YaIM nisbati ma'lum bir chegaradan (turli namunalarda 60–90 foiz oralig'ida) oshgach, uning iqtisodiy o'sishga ta'siri musbatdan manfiyga aylanishi ko'rsatilgan. U.Panizza va A.Presbitero esa bu bog'liqlikda sabab-oqibat yo'nalishi teskari bo'lishi mumkinligini — ya'ni sekin o'sish

qarzni oshirishini — asoslab, chegaraviy qiymatlarni mutlaqlashtirishdan ogohlantiradi.

Biroq ushbu tadqiqotlarning aksariyati e'tiborni iqtisodiy o'sish sur'atiga qaratadi. Holbuki, jamiyat uchun yakuniy natija YaIM o'sishi emas, balki A.Sen ta'biri bilan aytganda, insonlarning imkoniyatlar doirasi kengayishidir. BMTTD tomonidan qo'llaniladigan Inson taraqqiyoti indeksi, Jahon bankining Inson kapitali indeksi va Barqaror rivojlanish maqsadlari mana shu yondashuvning amaliy ifodasidir. Shu bois davlat qarzini baholashda “qarz iqtisodiy o'sishni tezlashtiradimi?” degan savol bilan bir qatorda “qarz hisobiga jalb qilingan resurslar inson kapitaliga aylanmoqdam?” degan savol ham qo'yilishi zarur.

Ushbu masala O'zbekiston uchun alohida dolzarblik kasb etadi. 2017-yildan boshlangan islohotlar davrida mamlakat tashqi moliyalashtirish manbalariga faol chiqdi, xalqaro obligatsiyalar bozorida ishtirok eta boshladi, xalqaro moliya institutlari bilan hamkorlik ko'lami keskin kengaydi. Natijada davlat qarzi qisqa muddatda bir necha barobar o'sdi va jamoatchilik muhokamasining markaziy mavzularidan biriga aylandi. Ayni paytda mamlakat aholisining yosh tarkibi, urbanizatsiya sur'ati va ta'lim tizimidagi qamrovni kengaytirish vazifalari ijtimoiy sohaga xarajatlarni doimiy oshirib borishni talab qilmoqda.

Tadqiqotning maqsadi — davlat qarzining ijtimoiy rivojlanishga ta'sir qilish kanallarini nazariy jihatdan tizimlashtirish va ularni O'zbekiston statistik ma'lumotlari asosida empirik baholashdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Davlat qarzining ijtimoiy rivojlanishga ta'sir kanallarini nazariy jihatdan ajratib ko'rsatish;
2. 2019–2025-yillarda O'zbekiston davlat qarzi dinamikasi, tarkibi va yo'nalishlarini tahlil qilish;
3. Davlat budjetining ijtimoiy xarajatlari bilan qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari o'rtasidagi nisbatni baholash;
4. Qarz siyosatining ijtimoiy natijadorligini oshirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqish.

Ushbu maqolada davlat qarzi an'anaviy makroiqtisodiy barqarorlik mezonlari (qarz/YaIM, qarzga xizmat ko'rsatish/eksport) bilan bir qatorda ijtimoiy natijadorlik mezonini orqali ham baholanadi va qarz mablag'larining inson kapitaliga aylanish darajasini o'lchash uchun uch bosqichli metodika taklif etiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot dizayni. Miqdoriy-sifat tadqiqot dizayniga asoslangan bo'lib, tavsifiy-tahliliy xarakterga ega. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligining davlat qarzi bo'yicha choraklik hisobotlari (2019–2025-yy.), Markaziy bankning to'lov balansi va tashqi qarz to'g'risidagi hisobotlari, Davlat budjeti

to'g'risidagi Qonun va "Fuqarolar uchun budget" hujjatlari, XVJning IV modda bo'yicha konsultatsiya hisobotlari, S&P Global Ratings kredit tahlillari hamda "Davlat qarzi to'g'risida"gi Qonun kabi rasmiy manbalarning ikkilamchi ma'lumotlaridan foydalanildi.

Tahlil davri — 2019–2025-yillar, chunki 2019-yil xalqaro obligatsiyalar bozoriga chiqilgan va qarz siyosatida sifat jihatidan yangi bosqich boshlangan yil hisoblanadi.

Tadqiqot usullari. Tavsifiy statistika (qarz hajmi, o'sish sur'ati, YaIMga nisbati, aholi jon boshiga qarz); tarkibiy tahlil (tashqi/ichki, kreditorlar va yo'nalishlar kesimida); qiyosiy tahlil (qonuniy chegaralar va xalqaro tavsiyalar bilan solishtirish); nisbiy koeffitsiyentlar usuli (ijtimoiy xarajatlarning budget va YaIMdagi ulushi); mantiqiy-nazariy umumlashtirish qo'llanildi.

NATIJALAR

Tahlil natijalari 2019–2025-yillarda O'zbekiston davlat qarzining jadal, biroq nisbiy ko'rsatkichlar bo'yicha nazorat ostidagi o'sishini ko'rsatadi. 2019-yil yakunida 17,8 mlrd dollarni tashkil etgan davlat qarzi 2025-yil yakuniga kelib 46,8 mlrd dollarga yetdi, ya'ni olti yil ichida 2,6 barobar oshdi. Faqat 2025-yilning o'zida qarz 6,6 mlrd dollarga yoki 16,4 foizga ko'paydi.

Shu bilan birga, muhim jihat shundaki, nisbiy ko'rsatkich yaxshilandi: davlat qarzining YaIMga nisbati 2024-yildagi 35 foizdan 2025-yil yakunida 31,9 foizgacha qisqardi. Bu holat nominal YaIMning qarzga qaraganda tezroq o'sganidan dalolat beradi.

Qarzning muddat tarkibi umuman olganda nisbatan qulay ko'rinishga ega: uning qariyb 93 foizi bir yildan ortiq muddatda so'ndiriladigan uzoq muddatli majburiyatlardan iborat bo'lib, bu esa qayta moliyalashtirish xatarini ma'lum darajada pasaytirishga xizmat qiladi. Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan davlat qarzi esa 2025-yil uchinchi choragi yakuniga kelib taxminan 1 154 dollar atrofida bo'lgan.

1-jadval.

O'zbekiston davlat qarzi dinamikasi

Ko'rsatkich	2019	2024	2025
Jami davlat qarzi, mlrd doll.	17,8	40,2	46,8
Davlat tashqi qarzi, mlrd doll.	—	33,7	39,8
Davlat ichki qarzi, mlrd doll.	—	6,5	7,0
Qarz / YaIM, %	~30	35,0	31,9
Tashqi qarz / YaIM, %	—	29,3	27,1
Ichki qarz / YaIM, %	—	5,6	4,8

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Davlat tashqi qarzining sezilarli qismi — taxminan 22,3 mlrd dollar yoki 56 foizga yaqini — xalqaro moliya institutlari hissasiga to'g'ri keladi. Ular orasida Jahon banki (8,9 mlrd dollar, 22 foiz atrofida) va Osiyo taraqqiyot banki (8,35 mlrd dollar, 21 foiz atrofida) nisbatan yetakchi o'rinni egallaydi. Yana taxminan 11,7 mlrd dollar (29 foizga yaqin) xorijiy hukumatlarning moliya tashkilotlariga tegishli. Bu tuzilma ijtimoiy nuqtai nazardan ko'proq ijobiy tomon sifatida baholanishi mumkin, chunki xalqaro moliya institutlari kreditlari, odatda, nisbatan imtiyozli foiz stavkasi, uzoqroq muddat va yengil davr bilan ajralib turadi.

Qarzning yo'naltirilishi tahlili esa e'tiborga molik bir jihatni ochib beradi. 2024-yil yakunlari bo'yicha davlat tashqi qarzining eng katta qismi — taxminan 45 foizi (15,3 mlrd dollar atrofida) budjetni qo'llab-quvvatlashga, 17 foizga yaqini (5,7 mlrd dollar) yoqilg'i-energetika sohasiga, 9 foiz atrofida (2,9 mlrd dollar) qishloq va suv xo'jaligiga, 8 foizga yaqini (2,8 mlrd dollar) transport infratuzilmasiga yo'naltirilgan ko'rinadi. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga bevosita ajratilgan qarz mablag'larining ulushi esa nisbatan kichikroq. Bu, ehtimol, qarzning ijtimoiy sohaga ta'siri asosan bilvosita — ko'proq budjetni qo'llab-quvvatlash kanali orqali — namoyon bo'layotganidan dalolat berishi mumkin.

2026-yilgi Davlat budjeti parametrlari qarz siyosati bilan ijtimoiy siyosat o'rtasidagi bog'liqlikni yaqqol ko'rsatadi. Budjet xarajatlari 402,4 trln so'm yoki YaIMning 20,4 foizi etib belgilangan bo'lib, shundan 220 trln so'm yoki qariyb 55 foizi ijtimoiy sohaga yo'naltiriladi.

2-jadval.

2026-yilgi Davlat budjeti xarajatlarining ijtimoiy tarkibi

Yo'nalish	Summa	Xarajatlardagi ulushi, %
Ta'lim va ilm-fan	100,3 trln so'm	25,5
Sog'liqni saqlash	48,9 trln so'm	12,1
Aholini ijtimoiy himoya qilish	—	4,2
Jami ijtimoiy soha	220 trln so'm	~55

Manba: “2026-yil uchun Davlat budjeti to'g'risida”gi Qonun va “Fuqarolar uchun budjet” ma'lumotlari asosida.

Ayni paytda 2026-yil uchun budget taqchilligining eng yuqori chegarasi YaIMning 3 foizi atrofida (taxminan 59,9 trln so'm), yangi tashqi qarzlar chegarasi esa taxminan 5 mlrd dollar miqdorida belgilangan ko'rinadi. Bu raqamlarni bir-biriga taqqoslash qiziqarli bir xulosaga olib kelishi mumkin: taqchillikning mutlaq hajmi ijtimoiy xarajatlarning taxminan to'rtidan bir qismiga yaqin ko'rinadi. Boshqacha aytganda, agar qarz jalb qilish imkoniyati sezilarli darajada cheklanib qolsa, bu ijtimoiy soha moliyalashtirilishiga ham ma'lum darajada ta'sir qilishi mumkin.

Tahlil davomida diqqatga molik bir necha jihatlar aniqlandi. Birinchidan, davlat qarzi nisbatan barqaror bo'lgani holda, mamlakatning umumiy tashqi qarzi 2025-yil yakunida taxminan 82,2 mlrd dollarga, ya'ni YaIMning 55,8 foiziga yaqin darajaga yetdi va yil davomida sezilarli — taxminan 18,1 mlrd dollarga oshdi. Bunda korporativ tashqi qarz taxminan 41,7 mlrd dollarni tashkil etib, 2020-yildagi 12,5 mlrd dollarga nisbatan qariyb 3,3 barobar ortdi. Ushbu qarzning katta qismi davlat ulushiga ega korxona va banklarga tegishli bo'lganligi sababli, S&P tahlilchilari kafolatlanmagan majburiyatlarning kelajakda hukumat balansiga o'tishi mumkinligini alohida e'tibor talab qiladigan jihat sifatida qayd etadi.

Ikkinchidan, qarzga xizmat ko'rsatish xarajatlari nisbatan tez o'sib bormoqda: 2018-yilda taxminan 0,5 mlrd dollarni tashkil etgan davlat tashqi qarziga xizmat ko'rsatish to'lovlari 2023-yilga kelib taxminan 2,82 mlrd dollarga yetgan. Bu mablag'lar, tabiiyki, alternativ xarajat sifatida qaralishi mumkin bo'lib, ular ijtimoiy sohaga yo'naltirilishi mumkin bo'lgan resurslarning bir qismini o'ziga jalb qiladi.

XULOSA

2019–2025-yillarda O'zbekiston davlat qarzi 2,6 barobar o'sgan bo'lsa-da, uning YaIMga nisbati 31,9 foiz darajasida saqlanib qolgan va qonuniy chegaradan qariyb ikki barobar past — demak, hozirgi bosqichda qarz barqarorligi jiddiy xavf ostida emas. Shu bilan birga, qarz mablag'larining ta'lim va sog'liqni saqlashga bevosita yo'naltirilgan ulushi juda kichik bo'lib, ijtimoiy sohaga ta'sir asosan budjetni qo'llab-quvvatlash kanali orqali bilvosita amalga oshadi, bu esa ushbu ta'sirni kuzatish va baholashni qiyinlashtiradi. Asosiy xatar esa davlat qarzida emas, balki korporativ va davlat ishtirokidagi korxonalarining kafolatlanmagan tashqi qarzida to'planmoqda — ularning mumkin bo'lgan fiskal materializatsiyasi kelajakda ijtimoiy xarajatlarni siqib chiqarishi mumkin.

Shu asosda quyidagi takliflar ilgari suriladi: qarz mablag'larini Barqaror rivojlanish maqsadlari kesimida belgilab, yillik hisobotda ijtimoiy natija ko'rsatkichlari bilan birga e'lon qilish; qarz hisobiga joriy iste'mol xarajatlarini moliyalashtirishni cheklab, ustuvorlikni kapital va inson kapitaliga qaratilgan xarajatlarga berish; kafolatlanmagan davlat ishtirokidagi korxonalar qarzi bo'yicha yagona monitoring reyestrini yuritish; so'mdagi davlat qimmatli qog'ozlari ulushini oshirish orqali valyuta kursi kanalining ijtimoiy sohaga salbiy ta'sirini yumshatish; hamda budget taqchilligi

kutilganidan oshgan taqdirda ham ta'lim va sog'liqni saqlash xarajatlari qisqartirilmasligini qonuniy jihatdan kafolatlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining “Davlat qarzi to'g'risida”gi Qonuni. — Toshkent, 2023-yil aprel.
2. O'zbekiston Respublikasining “2026-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat budjeti to'g'risida”gi Qonuni, O'RQ-1105-son, 25.12.2025. — lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Davlat qarzi to'g'risida hisobot (2019–2025-yy.). — imv.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lov balansi, xalqaro investitsiyaviy mavqe va tashqi qarz to'g'risidagi hisobot, 2025-yil. — cbu.uz
5. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. “Fuqarolar uchun budjet”, 2026-yil loyihasi.
6. International Monetary Fund. Republic of Uzbekistan: Article IV Consultation Staff Report. — Washington, D.C., 2025.
7. S&P Global Ratings. Republic of Uzbekistan Sovereign Credit Rating Analysis. — 2025.
8. Barro R.J. Are Government Bonds Net Wealth? // Journal of Political Economy. — 1974. — Vol. 82, No. 6.
9. Reinhart C.M., Rogoff K.S. Growth in a Time of Debt // American Economic Review. — 2010. — Vol. 100, No. 2.
10. Cecchetti S., Mohanty M., Zampolli F. The Real Effects of Debt // BIS Working Papers. — 2011. — No. 352.
11. Checherita-Westphal C., Rother P. The Impact of High Government Debt on Economic Growth // European Economic Review. — 2012. — Vol. 56, No. 7.
12. Panizza U., Presbitero A.F. Public Debt and Economic Growth in Advanced Economies: A Survey // Swiss Journal of Economics and Statistics. — 2013. — Vol. 149.
13. Sen A. Development as Freedom. — Oxford University Press, 1999.
14. UNDP. Human Development Report. — New York, 2025.
15. World Bank. Uzbekistan Public Expenditure Review. — Washington, D.C., 2024.